

PALEO-AKTUELL 16

ARCHEOLOGIE IN 2004

RUG / GIA

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis

Omslagontwerp: Nynke Tiekstra

Foto omslag: Vondst muntschat bij opmeten van de oosttoren
van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (pp. 84–88; foto S. Benerink).

ISBN 9077922105

ISSN 1572-6622

Website

www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)

Poststraat 6 9712 ER Groningen

tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992

gia@let.rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing

Zuurstukken 37 9761 KP Eelde

tel. 050 3080936 fax 050 3080934

info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2005, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL

16

ARCHEOLOGIE IN
2004

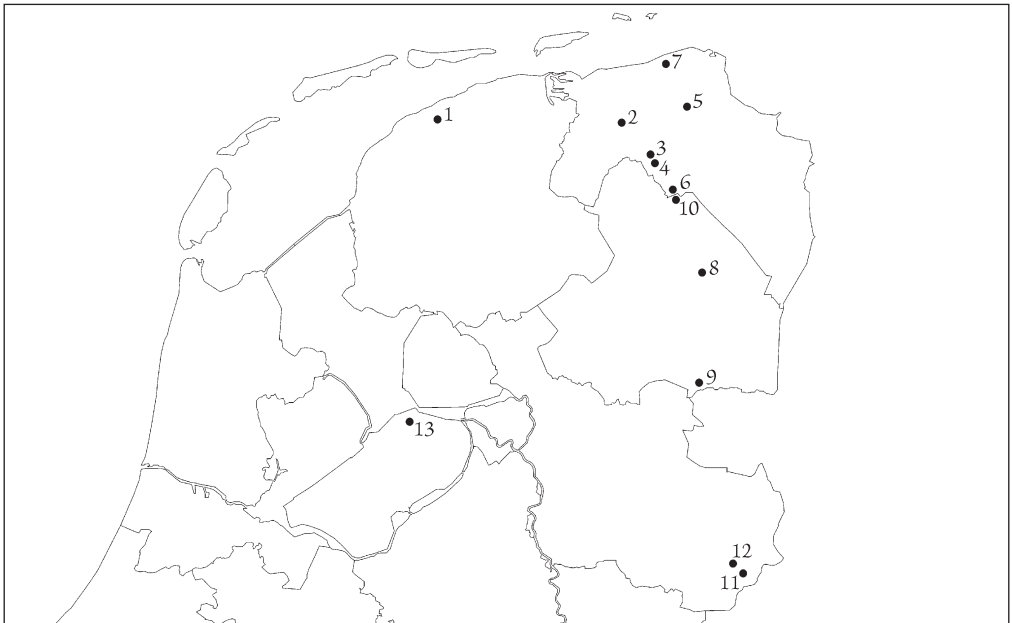
redactie

Jurjen M. Bos
Martijn van Leusen
Daphne Maring
Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis Publishing
Groningen 2005

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Duitsland, 3) Egypte, 4) Griekenland, 5) Italië, 6) Spanje.

In dit nummer: 1) Hallum, 2) Brillerij, 3) Groningen, 4) Haren, 5) Kroddeburen, 6) Noordlaren, 7) Wadwerd, 8) Borger, 9) Coevorden, 10) Midlaren, 11) Enschede, 12) Hengelo, 13) Swifterbant.

INHOUD

Voorwoord	vii
HARM TJALLING WATERBOLK Nogmaals 'het geheim van het oude heideland'	1
MARTIJN VAN LEUSEN & TYMON DE HAAS <i>e</i> DNA: naar een <i>e</i> -depot voor de Nederlandse archeologie	3
DICK STAPERT, DICK SCHLÜTER, LYKKE JOHANSEN & MARCEL NIEKUS Middenpaleolithische vondsten van Lonneker bij Enschede (Ov.)	8
DICK STAPERT, DICK SCHLÜTER & LYKKE JOHANSEN Het driehoekige vuistbijltje van Hengelo (Ov.)	16
DICK STAPERT Een geïsoleerde jongpaleolithische spits van Midlaren- 'De Bloemert' (Dr.): Hamburgien of Creswellien?	22
INGER WOLTINGE Gebruikssporenonderzoek aan de vuurstenen artefacten van de LBK-vindplaats Geleen (L.)	30
HELLE MOLTHOF & DAAN RAEMAEKERS Wat te doen met onze doden? Het grafitueel van de Swifterbantcultuur in Nederland	37
JOKE OOSTERHUIS Locatiekeuze van de Trechterbekercultuur op kaartblad 17 (Dr.)	44
HENNY GROENENDIJK Vuurstenen bijlen uit het wierdengebied: bronnenkritiek graag!	49
MIRANDA DE WIT Hernieuwd onderzoek op de Daalkampen te Borger (Dr.)	53
JOHAN NICOLAY Midlaren - 'De Bloemert': een archeologisch paradijs aan de oevers van het Zuidlaardermeer (Dr.)	57
JOHAN NICOLAY EN BERT TUIN Archeologisch spoorzoeken in het gebied rondom 'De Bloemert': een waarderend onderzoek bij Noordlaren (Gr.) en Midlaren (Dr.)	63

PETER ATTEMA & GIJS TOL Nieuwe veldverkenningen en een oude verzameling, werken aan de archeologische kaart van de gemeente Nettuno (Italië)	71
TYMON DE HAAS & GIJS TOL Survey in Campana, gemeente Nettuno (Italië)	77
REINDER REINDERS De opgraving van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (Griekenland) in het Olympisch jaar 2004	84
RENÉ CAPPERS Onderzoek aan plantenresten uit Grieks-Romeins Karanis (Fayum, Egypte): een doorstart na 70 jaar	89
JURJEN BOS & ERWIN BROUWER Kruisvormige mantelspelden in vroegmiddeleeuws Friesland	96
TESSA KROL & JURJEN BOS Een verklaring voor de hoeveelheid Angelsaksisch aardewerk in Drenthe	101
FRITS VREDE Archeobotanisch onderzoek aan het van Starkenborghkanaal (Gr.)	105
EGGE KNOL Karolingische wapengraven in Wadwerd (Gr.) en Hallum (Fr.)	112
DICK STAPERT & HENNY GROENENDIJK Kogelpotten langs de Oude Aa nabij het Friescheveen, Gem. Haren (Gr.)	118
JESSICA GRIMM De dierenbotten van de Dornburg (Duitsland)	124
WIETSKE PRUMMEL Dierlijke resten uit een 17e eeuwse redoute van de vesting Coevorden (Dr.)	128
MARLIES VAN KRUINING Botten onder de slaapkamervloer in Kroddeburen (Gr.)	134
OTTO HARSEMA Terzijde van de weg naar Santiago, of: kijken naar waar de neus niet heenwijst	139

DE DIERENBOTTEN VAN DE DORNBURG (DUITSLAND)

Jessica Grimm¹

In de jaren 1974, 1975 en 1983 werd onder leiding van W.H. Zimmermann archeologisch onderzoek verricht aan de resten van de burcht Dornburg in de Flögelner See. De vindplaats staat permanent onder water (in droge zomers een beetje minder) en dus was structureel onderzoek onmogelijk. Het kwam er op neer dat er door het ondiepe water werd gewaad totdat je je voeten openhaalde aan een scherf of een stukje bot...

De Dornburg is gebouwd op een kunstmatig eilandje in de Flögelner See en was mogelijk door middel van een dam met het vasteland verbonden. Het burchtcomplex bestond uit een 'motte' en een benedenburcht en het geheel werd door een palissade omgeven. De oppervlakte van het eilandje bedroeg ongeveer 10x15 m (Zimmermann, 1976). Uit schriftelijke bronnen is niet veel over de functie en de bewoners van de Dornburg bekend. Wel is bekend dat de burcht van 1144 tot 1375 in bezit was van de ridders van Flögeln en dat ze daarna in handen van de kerk kwam (Aust, 1982). Het gevonden aardewerk, bestaande uit kogelpotten, geglazuurd importaardewerk en steengoed uit het Rijnland, duidt op een datering vanaf het midden van de 12^e eeuw tot en met het midden of het einde van de 14^e eeuw (Tiemeyer, 1995). De hoeveelheid geborgen vondstmateriaal doet vermoeden dat de Dornburg niet alleen een vluchtburcht was, maar dat hier min of meer permanent gewoond werd.

Het onderzochte vondstcomplex bestaat uit 635 dierenbotten van matige kwaliteit. De botten zijn kort na hun berging uit het water gelakt. De lak is echter, omdat de botten nog nat waren, niet goed in het botmate-

riaal getrokken. Hierdoor spat en schilfert de buitenste laag van de botten af en is een grove leeftijdsbepaling van de diersoort niet meer mogelijk. Ook zijn snij-, hak- en bewerkings-sporen vaak niet meer bewaard gebleven. Van de 635 botten konden er 472 tot op soort gede-termineerd worden (tabel 1).

Bijna alle botten komen van de gebruikelijke huisdieren: rund, schaap en/of geit, varken, paard en kip. In het materiaal werden wel botten aangetroffen die met zekerheid van schaap stammen, echter geen die zeker van de geit stammen. Het is dan ook zeer waarschijnlijk dat de meeste botten in de categorie schaap/geit van het schaap stammen; in de rest van dit artikel wordt dan ook alleen het schaap genoemd. Een groot varkensbot zou van een wild zwijn kunnen stammen en wordt daarom in tabel 1 met een vraagteken opgevoerd. Het gevonden botje van de visotter kan op natuurlijke wijze in het vondstmateriaal beland zijn en hoeft niet op jachtactiviteiten van de burchtbewoners te wijzen.

In tabel 1 is het belangrijkste huisdier het rund met een gewichtsaandeel van 78 % van het gedetermineerde botmateriaal. Daarna komen varken (8,9 %), schaap (2,7 %), paard (10,4 %) en kip (<0,1 %). Het is duidelijk dat de, door omstandigheden, gekozen opgravingsmethode grotendeels verhinderde dat de botjes van kleinere dieren zoals hond, kat en kip en ander gevogelte gevonden werden. Kijken we nu naar het minimum aantal individuen (MNI, bepaald aan het meest voorkomende skeletelement) dan wordt de volgorde: varken (MNI = 8), rund (6), schaap (4), paard (2) en kip (1). Daar het MNI onafhankelijk is van

Tabel 1. Faunalijs Dornburg

Diersoort	Aantal	Gewicht (gram)
Rund (<i>Bos taurus</i>)	341	12179,5
Varken (<i>Sus dom.</i>)	66	1319,5
Schaap (<i>Ovis aries</i>)	4	109,3
Schaap/Geit (<i>Ovis/Capra</i>)	38	317,0
Paard (<i>Equus caballus</i>)	20	1618,3
Wild zwijn? (<i>Sus scrofa</i> ?)	1	68,8
Visotter (<i>Castor fiber</i>)	1	4,1
Kip (<i>Gallus gallus dom.</i>)	1	0,9
Grootte Rund/Paard/ Edelhert/Eland	142	1473,6
Grootte Schaap/Geit/ Varken/grote Hond	21	72,4
Totaal	635	17.163,4

het gewicht en de grootte van de botten van de verschillende diersoorten, geeft ze de werkelijke verhouding tussen de diersoorten op de Dornburg het beste weer. Hiermee wordt ook meteen duidelijk dat ons beeld van de middeleeuwse burcht, met veel paarden, niet helemaal klopt. Al kan het natuurlijk zijn dat lievelingspaarden niet gegeten werden, maar ergens buiten de burcht begraven werden.

Kijken we naar de verdeling van de skeletelementen bij de verschillende diersoorten dan blijkt het rund de meest complete verdeling te hebben, gevolgd door varken, schaap en paard. Er is geen opvallende onder- of overrepresentatie van bepaalde skeletelementen vast te stellen die erop zouden kunnen wijzen dat in- of uitvoer van bepaalde (vleesrijke) lichaamsdelen heeft plaatsgevonden. Veel meer gaat het hier om homogeen afval. Dit zou erop kunnen wijzen dat er levende dieren op de burcht gebracht werden of dat er zelfs veehouderij op de burcht plaatsvond.

Van de verschillende diersoorten zijn weinig complete botten bewaard gebleven, wat wijst op intensief gebruik door mensen. Tussen de diersoorten zijn wel verschillen. Zo zijn de grotere botten van het rund gefragmenteerder dan die van het kleinere varken of het

schaap. Dit zal ongetwijfeld het gevolg zijn van de verschillen in slachttechniek en toebereiding van de maaltijd. De paardenbotten zijn, hoewel groot, minder gefragmenteerd dan die van het rund. Dit zou erop kunnen wijzen dat het paard in eerste instantie niet als vleesleverancier werd gezien, maar als last- en rijdier.

Zoals gezegd werden er slechts weinig complete botten gevonden en dus weten we niet zoveel over de schofthoogte, en daarmee het uiterlijk, van de dieren. Van het rund is er een *metacarpus* met een grootste lengte van 176 mm, wat wijst op een klein dier. Van het paard hebben we een *radius* met vergroeide *ulna* met een grootste lengte van 323 mm, behorende aan een paard met een vrij kleine schofthoogte.

De slachtleeftijden van de verschillende diersoorten vertellen ons iets over de keuzes van de burchtbewoners ten aanzien van het vlees dat zij aten en de doeleinden waarvoor zij de dieren hielden. Het wisselen van de tanden in de boven- en onderkaak gebeurt, net als bij mensen, op vaste leeftijden. Zo kunnen de gevonden kaken en losse kiezen ons laten zien op welke leeftijd het dier de dood vond. De gevonden kaak(fragmenten) en kiezen van het rund laten bijvoorbeeld zien dat het vooral om oudere dieren gaat (drie jaar en ouder). Van het varken zijn er vooral kaken van dieren in de leeftijd van 16–24 maanden. Er zijn slechts twee kiezen van het schaap teruggevonden; deze behoorden toe aan dieren ouder dan twee jaar. Een tweede methode om de leeftijd van de gestorven dieren te bepalen maakt gebruik van het feit dat de gewrichten op een vast tijdstip met de rest van het bot vergroeien. Op deze manier kon worden bevestigd dat slechts een klein deel van de runderen op jonge leeftijd de dood vond (13,6 % tussen 7–20 maanden) en dat de helft van de runderen ouder dan 60 maanden werd. Dit duidt op het gebruik van de runderen als melkleverancier en/of als trekdier voordat ze geslacht werden. Onder de botten van het schaap kwamen alleen botten met vergroeide gewrichten voor. Er was slechts één wervel met onvergroeide gewrichtsvlak-

ken, wat duidt op een dier jonger dan vier à vijf jaar. Ook dit komt overeen met de gevonden kiezen van volwassen schapen. Het is dan ook zeer waarschijnlijk dat de schapen vooral als wol- en melkleverancier werden gehouden voordat ze werden geslacht. De varkensbotten tonen aan dat de meeste varkens ouder dan een jaar werden, maar voor het tweede jaar de dood vonden. Van het paard zijn er geen kaken of kiezen. De gevonden botten hebben alle vergroeide gewrichtsvlakken en dus zou het alleen om volwassen trek- en rijdieren kunnen gaan.

Ondanks de lak konden op enkele botten toch snij- en haksporen worden vastgesteld. De meeste sporen bevinden zich op de runderbotten. Vooral het bekken (*pelvis*), de wervels (*vertebrae*) en de ribben (*costae*) vertonen haksporen als gevolg van het portioneren van het kadaver na het slachten. Op enkele paardenbotten konden ook snij- en haksporen vastgesteld worden, wat er op duidt dat het paard ook gegeten werd.

Hoe zag de veehouderij in en om de Dornburg er vermoedelijk uit? De geringe oppervlakte van de burcht maakte de plek ongeschikt om runderen en schapen te houden. Deze werden waarschijnlijk door de omliggende boeren aan de burchtbewoners geleverd. De handige alleseter varken, de paarden en het pluimvee konden op de burcht zelf gehouden worden. Al is het natuurlijk ook goed mogelijk dat (een deel van) deze dieren door de boeren uit de omgeving werd aangevoerd. De slachtleeftijden van het rund duiden vooral op oudere dieren en dus hebben de burchtbewoners waarschijnlijk de opgebruikte melkkoeien en trekossen uit de omgeving gegeten. Dit is ook een bekend feit van andere burchten in Duitsland, Zwitserland en Liechtenstein. Ook van de schapen zijn er alleen resten van volwassen dieren en dus aten de burchtbewoners vermoedelijk geen mals lamsvlees. Alleen van de varkens is er materiaal van jonge dieren. De meeste varkens werden in de Middeleeuwen geslacht voordat ze twee jaar oud waren. Slechts een klein deel werd voor de fok gehou-

den en bereikte een hogere leeftijd. Hoewel in laatmiddeleeuwse steden vooral rund werd gegeten en het varken in steeds mindere mate werd geconsumeerd, bleef het varken nog lange tijd de belangrijkste vleesleverancier op de burchten. Op alle tot nu toe onderzochte burchten zijn maar weinig botten van paarden gevonden. De kip was het belangrijkste pluimvee. In vergelijking met andere middeleeuwse burchten in Duitsland, Zwitserland en Liechtenstein valt op dat het aandeel wild (ruim) onder de 10 % ligt. De Dornburg bevindt zich daarmee weliswaar onderaan de ranglijst, maar valt toch niet uit de toon. Het is duidelijk dat de jacht weliswaar tot de privileges behoorde, maar niet noodzakelijk was om in leven te blijven.

Summary

Animal bones from the late medieval castle Dornburg in the Flögelner See (Landkreis Cuxhaven, Germany) were investigated. Most of the bones derive from domestic mammals (cattle, sheep, pig, horse) and chicken. As at other medieval castles in Germany, Switzerland and Liechtenstein, pork was eaten most frequently. It is likely that peasants supplied the castle with ageing dairy cows and draught oxen as well as older sheep. Possibly pigs, a few horses and poultry were kept inside the castle. Hunting was a pastime for the privileged rather than a necessity for survival.

Noot

1. Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung, Postfach 2062, D-26360 Wilhelmshaven.

Literatuur

Aust, H., 1982. *Die Vor- und Frühgeschichte des Landkreises Cuxhaven* (Altkreis Wesermünde). Teil 1. Phil. Diss., Universität Hamburg.

Tiemeyer, J., 1995. Die Keramik des frühen und hohen Mittelalters aus Dalem (Landkreis Cuxhaven) und Niens (Landkreis Wesermarsch). *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 22, pp. 237–381.

Zimmermann, W. H., 1976. Archäologische Untersuchungen zur früh- bis hochmittelalterlichen Besiedlung im Elbe-Weser-Dreieck. *Führer zu vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern* 30, pp. 46–58.